

Ali təhsildə dövlət və özəl sektor.

Müqayisəli təhlil: Maliyyələşmə, idarəetmə və funksiyalar

İsaxan İsaxanlı

Pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Xəzər Universiteti

1991-ci ildə Azərbaycan öz tarixi müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra təhsilin inkişafı, o cümlədən ali təhsilin inkişafı özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Ali təhsil sahəsində ən böyük yeniliklərdən biri ölkədə mövcud olan dövlət ali məktəblərilə yanaşı, özəl ali təhsil müəssisələrinin yaranması oldu.

Özəl ali məktəblərin yaradılmasında əsas məqsəd 90-cı illərin əvvəllərində artıq ciddi şəkildə böhran keçirən dövlət təhsil sistemində yarış və rəqabət xarakteri verəcək və bununla da təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaq yeni ruhlu, sağlam təhsil sistemi hazırlamaq idi. Ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklər də buna şərait yaratdı.

Əhalinin ali təhsilə tələbatlarının artımı ilə dövlət ali təhsil sisteminin imkanları arasında uyğunsuzluğun yarandığı bir dövrdə özəl ali məktəblərin yaranması ölkədə sosial gərginliyin azaldılması və ya aradan qaldırılması yolunda həyata keçirilən mühüm ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji aksiyaya idi. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, gənclərin geniş təbəqələrinin ali təhsilə olan marağının ödənilməsi onların cəmiyyətdə hörmət və nüfuz qazanmasının, arzusuna uyğun işlə təmin olunmasının mühüm amillərindən biridir. Bu mənada dövlət ali təhsil müəssisələri ilə paralel olaraq özəl ali təhsil müəssisələri artıq neçə ildir ki, uğurla fəaliyyət göstərir.

Bu yazıda biz müxtəlif parametrlərə görə özəl təhsil və dövlət təhsili (əsasən ali təhsil) arasında paralellər aparacaq, yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması prosesində özəl və dövlət ali məktəblərin rolundan danışacaq və bir sıra digər məsələlər haqqında fikir yürütməyə çalışacağıq.

Əvvəlcə, qısaca olaraq, bir neçə kəlimə “özəl” və “qeyri-dövlət” ifadələri haqqında. Biz bu yazıda bilərəkdən “qeyri-dövlət” deyil, “özəl” ifadəsinə üstünlük verdik. Çünki illərlə qarşılaşdığımız təcrübə göstərir ki, ali məktəblər haqqında “qeyri-dövlət” ifadəsinin işlədilməsi onların ictimaiyyət arasında nüfuzuna mənfi təsir göstərir. İctimaiyyət arasında belə bir fikir yaranır ki, əgər bu ali məktəblərə “qeyri-dövlət” deyilirsə, deməli dövlət belə ali

məktəblərin inkişafında eyni dərəcədə maraqlı deyil və bu, özəl ali məktəblərə qarşı bir inamsızlıq hissi yaradır və tələbələrin cəlb edilməsi məsələsinə mənfi təsir göstərir. Odur ki, biz burada dünya təcrübəsində alternativsiz işlədilən “özəl” ifadəsinə yer verdik.

Təhsil üzrə tanınmış amerikalı mütəxəssis, Pennsylvania Dövlət Universitetinin professoru Geiger Roger (1;2) təhsildə dövlət və özəl bölmənin müqayisəsindən bəhs edərkən dövlət təhsili və özəl təhsil arasında 3 tip bölgü göstərir:

1. Kütləvi özəl və məhdud dövlət təhsili;
2. Paralel dövlət və özəl təhsil;
3. Kütləvi dövlət və məhdud özəl təhsil.

Birinci növ bölgüdə tarixi və iqtisadi səbəblərdən özəl təhsil dövlət təhsilindən tez yaranıb və inkişaf etməyə başlayıb. Ağıllı siyasət yeridən dövlət isə artıq inkişaf etməkdə olan özəl təhsilə nəinki mane olmamış, əksinə, belə təhsil müəssisələrinin inkişafını stimullaşdırmağı, onları maliyyələşdirməyi öz öhdəsinə götürmüşdür. Axı artıq öz inkişaf ənənəsinə malik olan özəl təhsilin inkişafının qarşısının alınması müəyyən mənada tarixin gedişini geri döndərməyə cəhd etmək olardı. Odur ki, dövlət nəinki buna mane olmur, hətta müəyyən andan başlayaraq özəl təhsilin inkişafına kömək etməyi qərara alır və onu maliyyələşdirir. Belə təhsil müəssisələrinə geniş sərbəstlik verilir və beləliklə də, ölkədə təhsilə olan əsas tələbat əsasən özəl təhsil müəssisələrinin hesabına ödənilir. Belə bölgü növünə misal olaraq Yaponiyanın ali təhsil təcrübəsini göstərmək olar.

İkinci növ bölgüdə dövlət özünəməxsus təhsil müəssisələrinə qoyduğu sərmayəni özəl təhsilə də qoyur və bu zaman dövlət hər iki tip təhsilin paralel inkişafında eyni dərəcədə maraqlı olur. Buna ABŞ-ın təcrübəsi əyani misaldır.

Üçüncü növ bölgüdə söhbət açarkən qeyd etməliyik ki, bu zaman ali təhsilə olan tələbat əsas etibarilə dövlət təhsil ocaqlarının hesabına ödənilir və ölkənin təhsil siyasəti əsasən dövlətə məxsus təhsil müəssisələrinə üstünlük verir; lakin bu yolla təhsil problemlərini tam həll etmək müəyyən çətinliklər törədir və bir sıra səbəblərdən, o cümlədən maliyyə məsələləri ilə bağlı dövlət müəssisələrində müəyyən böhran yaranır və bu böhrandan çıxış yolunu asanlaşdırmaq məqsədilə özəl bölmənin yaranması zərurəti meydana çıxır və bu bölmə inkişaf edib genişlənir. Azərbaycanda özəl təhsil bölməsinin yaranması prosesinə nəzər salsaq, görürük ki, bu proses, əsasən, məhz yuxarıda deyilənlərlə izah olunur və beləliklə, Azərbaycanın təcrübəsi geniş dövlət və məhdud özəl təhsil bölgüsünə gözəl misaldır.

Ayındır ki, iki növ varlığın hər biri (bizim halda təhsildə özəl və dövlət sektoru) qarşılıqlı müqayisədə daha yaxşı dərk olunur. Odur ki, hansı ölkədə hansı növə, yəni özəl,

yoxsa dövlət təhsilinə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, təhsilin inkişafı məhz bu iki sektorun obyektiv müqayisəsindən və bu müqayisənin təsirindən təkan götürür. James Estella (3) özəl və dövlət ali təhsillərindən bəhs edərək göstərir ki, dövlət və özəl sektorların müqayisəsi və bu mövzuda doğan mübahisələr son məqamda işin səmərəliliyə doğru inkişafına yalnız müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, özəl-dövlət müzakirəsi hər iki sektorun mövcud olduğu yerdə başlayır. Bu baxımdan Azərbaycan artıq hər iki sektorun var olduğu bir məkandır və təhsilimizin gələcək inkişafını düzgün istiqamətləndirmək, bu yolda cəmiyyət tərəfindən hər iki sektora düzgün qiymət verilməsini təmin etmək üçün belə bir təhlilə həmişə ehtiyac duyulur.

Dövlət-özəl münasibətlərini təhlil edərkən terminlərin yerli-yerində işlənilməsinə diqqət vermək lazımdır. Diqqətsizlik ucbatından müqayisə zamanı müəyyən qarışıqlığa yol verilə bilər və bu bizi məqsədimizin əsas yolundan çıxara bilər. Məsələ burasındadır ki, “dövlət” və “dövlət sektoru” anlayışları müxtəlif şeylərdir, bunları qarışdırmaq lazım deyil. Dövlət - dövlət sektoru, dövlət - özəl sektor, dövlət sektoru - özəl sektor münasibətlərinin hər biri ayrıca tədqiqatların mövzularıdır.

Bizim məqsədimiz isə konkret olaraq ali təhsildə dövlət sektorunu və özəl sektoru, bir sıra ortaq komponentlər üzrə, müqayisəli araşdırmaqdır.

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində ali təhsildə dövlət və özəl sektorun müqayisəli öyrənilməsi bir sıra tədqiqatçıların yazılarında öz əksini tapmışdır. Xüsusən də Levy Daniel (4;5) öz tədqiqatlarında bu məsələləri geniş təhlil etmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, özəl və ya dövlət adlanan müəssisələr (bu ali təhsildə də belədir) fəaliyyətlərinə görə heç də həmişə «özəl» və ya «dövlət» olmurlar. Belə ki, özəl təhsil müəssisələri dövlət tərəfindən yardım ala bilər, dövlət təhsil müəssisələri isə müəyyən biznes yardımını ala bilərlər. Əlbəttə Levy Danielin bu fikri ilə razılaşmamaq olmaz. Odur ki, bu mənada özəl təhsil müəssisələri müəyyən qədər «dövlətinkiləşir», dövlət təhsil müəssisələri isə müəyyən qədər «özəl» sahəyə nüfuz edir. Ona görə də dövlət və özəl sektor arasında dəqiq bir təcrübəyə əsaslanan fəaliyyət ardıcılığı yoxdur və bu ikimənalılıq həmişə dövlət və özəl sektorun müqayisəli öyrənilməsində problem kimi meydana çıxır. Ümumiyyətlə, həmişə dövlətin özəl təşkilatlara, özəl təşkilatların isə dövlət aparatına nüfuz etməsi müşahidə olunur. Ona görə də bu münasibəti qarşılıqlı araşdırmaqla yanaşı, onları konkret kriteriyalar üzrə qarşı-qarşıya qoymaq lazımdır.

Uzunmüddətli araşdırmanın nəticəsi olaraq Levy Daniel belə qərara gəlir ki, bu iki bölməni müqayisə edərkən 3 əsas kriteriyaya diqqət yetirmək lazımdır. Daha doğrusu, bu cür müqayisə məhz 3 kriteriya üzərində cəmləşməlidir: **maliyyə, idarəetmə, funksiyalar.**

Məhz bu 3 kriteriya ali təhsil müəssisənin «özəllyi» və ya «dövlətliliyini» xarakterizə edən əsas amillərdir. Bunu nəzərə alaraq biz də burada göstərilən bu amillərə görə Azərbaycanda dövlət və özəl ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini təhlil etməyə, paralellər aparmağa çalışacağıq.

Maliyyələşmə

Dünya təcrübəsində ali təhsilin hansı maliyyə hesabına genişlənilib inkişaf etməsi məsələsi bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində araşdırılmışdır. William Bowen (6), Richard C. Axt (7) öz araşdırmalarında bu məsələyə geniş yer ayırmış və göstərmişlər ki, dövlət ali məktəblərilə yanaşı, özəl ali məktəblərin də dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi və ya maliyyə məsələsində dövlət tərəfindən kömək göstərilməsi ölkədə ali təhsilin inkişafı üçün əsas şərtlərdəndir. William Bowen göstərir ki, bu yolda özəl ali məktəblər dövlətdən görmək istədikləri konkret işlərə maliyyə ayrılmasını xahiş edə bilərlər. Dövlət isə ondan istənilən belə təkliflərə kifayət qədər diqqətlə yanaşmalıdır.

Bir sıra digər maliyyə mənbələrinin də (fiziki və hüquqi şəxslərə müxtəlif ödənişli təhsil xidmətləri göstərmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, könüllü yardımlar almaq və s.) olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə vəsaiti dövlət ali məktəbləri üçün əsas maliyyə mənbəyi olaraq qalır və beləliklə dövlət ali məktəbləri dövlət hesabına yaşayır, genişlənilir, inkişaf edir.

1994-cü ildən etibarən respublikanın dövlət ali məktəblərinə ödənişsiz əsaslarla yanaşı, ödənişli əsaslarla da tələbə qəbulu aparılır və beləliklə, artıq 17-18 ildir ki, dövlət ali məktəbləri mövcud maliyyə mənbələrindən başqa, yeni bir ciddi maliyyə mənbəyi də əldə etmişdir. Bu ödənişli əsaslarla dövlət ali məktəblərində oxuyan tələbələrin ödədikləri təhsil haqqıdır. Digər tərəfdən, Təhsil Qanununda da göstərildiyi kimi *“bu mənbələrdən əldə olunan vəsait və digər əmlak dövlət təhsil müəssisəsinə büdcədən ayrılan vəsaitlərin miqdarına təsir göstərmir”* (8, səh.46).

Dövlət ali məktəblərində ödənişli əsaslarla tələbə qəbulunun ödənişsiz əsaslarla tələbə qəbulundan bir qədər çox olduğunu da nəzərə alsaq, dövlət ali məktəblərinin maliyyə məsələsində üstünlükləri aydın görünür.

Bəs özəl ali məktəblərdə vəziyyət necədir?

Özəl ali məktəblərin maliyyələşdirmə mənbələri, büdcə vəsaitləri istisna olmaqla, dövlət ali təhsil müəssisəsinin maliyyələşdirmə mənbələri ilə təxminən eyni olsa da, qətiyyətlə qeyd etmək olar ki, bu gün özəl ali məktəblərin əsas maliyyə mənbəyi tələbələrin ödədiyi təhsil haqqıdır. Doğrudur, bəzi qabaqcıl özəl ali məktəblər müxtəlif beynəlxalq müsabiqələrdə iştirak

etməklə qrantlar alır və alınan vəsaiti universitetin maddi-texniki bazasının və beynəlxalq əlaqələrinin gücləndirilməsinə xərcləyir. Lakin, sözsüz ki, bu vəsaitlər ali məktəbin yalnız çox kiçik konkret tələbatını ödəyir. Ona görə də bu mənbələrə universitetin «qolundan qaldıran» böyük bir maliyyə mənbəsi kimi baxılması mümkün deyil.

Beləliklə, əsas gəlir mənbəyi tələbələrin ödədiyi təhsil haqqı olan, dövlətdən bir manat belə yardım almayan özəl ali məktəblərin hansı maliyyə çətinliklərilə qarşılaşmağını təsəvvür etmək böyük ustalıq tələb etmir. Üstəlik hələ özəl ali təhsil müəssisələrindən müxtəlif vergi, ödənc və rüsumların tutulması da maliyyə problemlərini kifayət qədər dərinləşdirir.

Özəl ali məktəblərdə maliyyə məsələlərini təhlil edərkən bəzi başqa məqamlara da toxunmaq lazımdır. Ölkəmizdə 1.000.000-dan çox insanın qaçqın, köçkün kimi çətin, bəzən də dözülməz şəraitlərdə yaşadığı bir dövrdə özəl ali məktəblərin qayğıları bir az da artmış olur. Demək olar ki, hər bir özəl ali məktəbdə böyük sayda qaçqın, köçkün, şəhid ailələrindən, uşaq evlərindən olan tələbələr təhsil alırlar və onların çoxu təhsil haqqından azad olunur, qalanları isə çox simvolik təhsil haqqı ödəyirlər. Üstəlik, ali məktəblər arasında rəqabət elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, 10 il bundan qabaqkı maddi-texniki baza ilə, müəllimlərə verilən maaşla bu gün təhsilin yüksək keyfiyyətini təmin etmək qeyri-mümkündür. Başqa sözlə, təhsil haqqını istədiyini qədər qaldıra bilmədiyini bir halda, universitetin inkişafına qoyulan sərmayəni məcburi olaraq artırmaq lazım gəlir və bu, özəl ali məktəbdə maliyyə problemlərinin bir qədər də dərinləşməsinə səbəb olur.

Ölkəmizdə ali təhsil almaq istəyənlərin sayı çox, bu istəyini həyata keçirmək imkanı olanların sayı isə kifayət qədər azdır. Belə bir halda ali təhsil almaq istəyənlərə dövlət tərəfindən müəyyən yardım proqramlarının olması çox vacibdir. Bu barədə Təhsil Qanununun 38-ci maddəsinin 38.7 bəndində deyilir: «*Dövlət təhsil müəssəsinin inkişafına, təhsilənlərin təhsil haqlarının və təhsillə bağlı xərclərinin ödənilməsinə uzunmüddətli və fərdi kreditlər verilməsini... təmin edir*» (8, səh.46).

Təhsil Qanununda yer almış bu müddəanın həyata keçirilməsi maddi vəziyyəti aşağı səviyyədə olanlara ali təhsil almaqda böyük dayaq olmaqla yanaşı, həmin insanların təhsil alacaqları ali məktəblərin də maliyyə durumuna kifayət qədər müsbət təsir göstərirdi. Lakin hələlik bunun həyata keçirilmə mexanizmi tam işlənib hazırlanmamışdır.

Qeyd edək ki, dünyanın qabaqcıl ölkələrində bu metodlarla ali təhsil alanlara və ali məktəblərə köməklik göstərilməsi həmişə diqqət mərkəzindədir.

ABŞ-ın bu sahədə təcrübəsinə nəzər salaq. ABŞ-da federal hökumət tələbələrə geniş təqaüd, ssudalar verməklə onların ali təhsil almaq imkanlarını artırır. Bu məqsədlə federal hökumət tərəfindən tələbəyə kömək proqramları hazırlanmışdır.

«Tələbələrə birbaşa – əvəzsiz kredit ayırma proqramı», «Tələbələri təhsil aldığı müddətdə işlə təmin etmə proqramı», «Tələbələrə qarantlı kredit vermə proqramı», «Yuxarı kurs tələbələrinin valideynlərinə kredit vermə proqramı» və s. proqramlar hər cür yolla gənclərə ali təhsil almaq üçün geniş imkanlar yaradır. Bu barədə X.Sinkotta, R.Xolden, D.Qivenz geniş söhbət açır (9), yuxarıda adı çəkilən yardım proqramlarının hansı şərtlər daxilində götürülmə mümkünlüyünü aydın göstərirlər.

Qeyd edək ki, dünyada təhsil sahəsi bir sıra sahələrlə bərabər (sağlamlıq, ictimai xidmətlər, xeyriyyəçilik və s.) mənfəətsiz sahə hesab olunur. Beləliklə, cəmiyyətdə təhsilin və elmin inkişafına öz töhfəsini verməklə yanaşı, xeyriyyəçilik və maarifçilik missiyasını da öz üzərinə götürən özəl ali məktəblərin dövlət ali məktəblərinə nisbətən daha böyük maliyyə problemlərilə üzləşmələri göz qabağındadır.

Ali məktəblərin maliyyələşdirilməsi məsələsi onların fəaliyyətinə təsir göstərən bir amil kimi həmişə diqqət mərkəzindədir və daimi olaraq, bu məsələdə daha mütərəqqi, daha müasir mexanizmlərin həyata keçirilməsi yolları araşdırılır. Bu yollardan biri “ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 10 fevral tarixli, 220 nömrəli Fərmanının imzalanması oldu. Artıq 3-cü tədris ilidir ki, ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığının adambaşına maliyyələşdirmə prinsipi ilə həyata keçirilməsi kimi bir təcrübə tətbiq olunmağa başlamışdır. Heç şübhəsiz, bu maliyyələşmə məsələsində uğurlu bir addımdır. Bu yolla dövlət ali məktəbləri ilə yanaşı özəl ali məktəblər də, müəyyən mənada, dövlətdən yardım almış olurlar. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu mexanizmin hazırkı şəkildə həyat keçirilməsinin özəl ali məktəbləri qane etməyən kifayət qədər tərəfləri də var. Ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə dövlət sifarişi ilə ali təhsil müəssisələrinin bakalavr və magistratura səviyyələrində hər bir təhsilalana verilən təhsil xərclərinin miqdarı, əsasən, özəl ali məktəbləri qane etmir. Belə ki, bu miqdar bir sıra ali məktəblərin özünün müəyyənləşdirdiyi təhsil haqqının miqdarından təxminən 2 dəfə azdır. Üstəlik dövlət tərəfindən ödənilən miqdarın da təxminən 50 faizinin tələbələrə təqaüd şəklində verilməsi ali məktəblər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Məhz bu səbəblərdəndir ki, özəl ali məktəblərin əksəriyyəti bu prosesdə iştirak etməkdə maraqlı deyillər və faktik olaraq, dövlət sifarişinə plan yeri vermirlər. Əlbəttə, bu maliyyələşmə mexanizminə yalnız maliyyə müstəvisindən baxmaq da tam doğru deyil. Belə ki, məhz bunun hesabına hər il xeyli sayda yüksək bal toplamış tələbələr özəl ali məktəblərdə təhsil alırlar ki, bu da həmin ali məktəblərdə kadr hazırlığına, heç şübhəsiz, müsbət təsir göstərir. İstənilən halda, özəl ali məktəblər üçün bir təhsilalana verilən təhsil xərclərinin miqdarının artırılması vacibdir.

İdarəetmə

«İdarəetmə - müxtəlif təbiətli müəşəkkil sistemin funksiyasının elementi olmaqla, onun müəyyən strukturlarının qorunmasını, fəaliyyət rejiminin, proqram və məqsədlərinin uğurla reallaşdırılmasını təmin edir» (10; səh 34).

R.Ağamalıyev “Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru. İdarəetmə, prioritetlər, islahatlar” adlı kitabında idarəetmənin müxtəlif aspektlərinə toxunmuş, Təhsil Nazirliyinin idarəetmədəki missiyası üzərində geniş şərh vermişdir.

O, həmçinin ali təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında xarici faktorun rolundan söhbət açmış, burada birbaşa təsir (dövlət icra hakimiyyəti, hökumət orqanları, qanunlar, regionda iqtisadi vəziyyət, digər tədris müəssisələri, ictimai təşkilatlar, işə götürənlər) və dolayı təsir (rəqabət, elmi-texniki tərəqqi, beynəlxalq mühit, ictimai-siyasi faktorlar, özəl sektor) komponentlərini göstərmiş, idarəetmədə daxili mühit faktorunun da əsas təşkil etdiyini vurğulamışdır.

Azərbaycanda dövlət ali məktəbləri müəyyən olunmuş qaydada seçilən və ya təyin olunan şəxs – Rektor tərəfindən idarə olunur. Dövlət ali təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında yuxarıda qeyd olunan xarici faktorların rolunu azaltmaq və onların müstəqilliyini artırmaq məqsədilə, elm, təhsil, mədəniyyət sahələrində xüsusi rol olan, kadr potensialı və maddi-texniki bazası imkan verən bəzi ali məktəblərə muxtariyyət verilməsi məsələsi həmişə müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı Zahid Qaralov «Azərbaycan təhsilini necə görmək istərdim?» məqaləsində geniş təhlil vermiş, idarəetmədə (o cümlədən ali təhsilin idarə olunmasında) mövcud problemlərdən danışmış və bu problemlərin həlli üçün öz təkliflərini vermişdir: «*Universitetlərə və institutlara geniş muxtariyyət verilməlidir. İlk növbədə: tələbə seçimi, professor-müəllim heyətinin seçimi, ştatların sayının müəyyənləşdirilməsi, daxildə kadr dəyişikliyi və s. məsələlər onların müstəqil hüquqlarına daxil edilməlidir*» (11; səh 18).

Zahid Qaralov Azərbaycanda təhsilin idarə olunmasında çoxpilləlikdən, başqa sözlə təhsilə, o cümlədən ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə nüfuz etmək səlahiyyəti olan dövlət orqanlarının çoxluğundan narahat olaraq göstərir ki, «*belə idarəetmə forma və metodları az təsirli olur, çoxlu mənfi hallarla müşahidə edilir, işin son nəticəsinə - məzunların bilik, bacarıqlarının və həyata hazırlanmalarının keyfiyyətinə, dəyərinə isə konkret olaraq heç kəs cavabdehlik daşımır*» (11; səh 17).

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanında (12) da özünə yer tapan bu məsələ ali məktəblərə idarəetmədə müstəqillik verilməsinin vacibliyini bir daha vurğuladı.

Ali məktəblərə müstəqilliyin verilməsi vacibliyi ilə bağlı Təhsil Naziri Misir Mərdanov yazır: *“Hazırda ölkəmizdə 7 ali təhsil müəssisəsinə muxtariyyət hüququ verilib. Onlar dövlət büdcəsindən ayrıca sətirlə maliyyələşərlər. Bu status ali məktəblərin inkişafına müsbət təsir edən vacib amildir. Təhsil Nazirliyinin mövqeyi belədir ki, gələcəkdə bütün universitetlərə muxtariyyət hüququ verilməlidir. Amma təəssüf ki, bəziləri ali məktəbin muxtariyyətini rektorun muxtariyyəti kimi başa düşürlər. Muxtariyyət bütövlükdə təhsil müəssisəsinin müstəqilliyidir, bütün fəaliyyət istiqamətləri üzrə sərbəstliyidir, yəni universitetdə rektor, prorektor, kafedra müdiri, dekan, müəllim öz vəzifə funksiyalarını sərbəst icra etməli, qərarlar isə kollegial qəbul edilməlidir”* (14, səh.325).

Bununla bağlı Hamlet İsxanlının “Müasir dünyada ali təhsil sistemində nələr baş verir və “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” necə olsa yaxşıdır?” adlı kitabında oxuyuruq: *“Azərbaycanda ali məktəblərin daxili idarəedilməsi işi də mükəmməllikdən çox uzaqdır. Ali məktəbin rektoru ağadır, tək hakimdir, korporativ idarəetmə yox dərəcəsinədir... Doğru olanı hər ali məktəbin himayəçilər şurasının yaradılması və ali idarəetmənin bu şuraya verilməsidir. Şura üzvləri elm və sənət adamları, işadamları, ali məktəbin məşhur məzunları və dövlət təhsil ocaqları halında, bəzi hökumət üzvləri arasından təyin oluna bilər. Ali məktəbin digər mühüm məsələləri də, o cümlədən strateji inkişaf planı, yaxın illər üçün nəzərdə tutulmuş fəaliyyət planı, yüksək vəzifələrə təyinat, maliyyə qaynaqlarının axtarılması himayəçilər şurası tərəfindən yönləndirilir. Cari idarəetmə işi isə rektora və onun ətrafındakı yüksək vəzifəliyə həvalə edilir. Bu cür idarəetmə məsuliyyətsiz addımlar atmağa, şəxsi maraqların ümumi maraqları üstələməsinə imkan vermir, hər kəs öz yerini və öz hüquqlarını bilir. Nəzarəti əsas iş hesab edən hökumət də əslində öz işini daha etibarlı görür, bir tərəfdən öz ali məktəblərini bu qayda ilə nəzarətdə saxlayır, digər tərəfdən isə onlara məsuliyyətli və ya müstəqilliyə yaxın muxtariyyət verir”* ((15, səh.59-60).

Özəl ali məktəblərin idarə olunmasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bu ali məktəblər ali məktəbin təsisçisi tərəfindən idarə olunur. Burada rektoru təsisçi təyin edir və ali məktəbin sonrakı idarəetmə mexanizminə rektor nəzarət edir və ali məktəbin idarə olunma qaydaları öz nizamnaməsilə tənzimlənir. Təbii ki, yuxarıda idarəetmə haqqında bəhs edərkən göstərilən xarici və daxili mühit təsiri özəl ali məktəblərə də aiddir. Lakin burada həmin təsiredici amillərin təsir ardıcılıqları və təsir səviyyəsi dövlət ali məktəblərində olduğundan fəqlənir.

Özəl ali məktəblərə verilməsi mümkün olan müstəqillik yollarından bəhs edən Hamlet İsxanlı yazır: *“Yaxşı özəl ali məktəbə inkişaf etmiş ölkələrdəkinə bənzər tam müstəqillik verilməsi ölkəmizdə yüksək səviyyəli ali məktəbin yetişməsi üçün ən gerçək və təbii yoldur. Tələbə qəbulu siyasətində, hansı ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı aparılması məsələsində, bütün*

səviyyələrdə öz diplomlarını vermək hüququna malik olmaqda müstəqillik yaxşı özəl ali məktəbin sürətli inkişafına həlledici təsir edərdi. Əlbəttə ki, dövlət həmin ali məktəbin hansı sahə üzrə kadr hazırlığına maliyyə köməyi göstərib-göstərməyəcəyini özü qərarlaşdırır. Həmçinin, müstəqillik verilmiş ali məktəbin nüfuzlu beynəlxalq akkreditasiyalardan keçməsi də onun qarşısında şərt kimi qoyula bilər. Özü-özünə çox ciddi, hətta amansız nəzarət edən, keyfiyyəti öz varlığı ilə eyniləşdirən, beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmaqda olan özəl ali məktəbə “buyur, öz işinlə məşğul ol, sərbəstsən” deməyin ziyanı varmı? Heç bir ziyan görünmür, xeyir isə şübhə doğurmur və bu, ən azı bir daha bir yaxşı dünya təcrübəsini ölkəmizdə sınaqdan keçirməyə, gələcəyimizi modelləşdirməyə xidmət edərdi...” (15, səh.60).

Özəl universitetlərin əsas müstəqillik rəmzlərindən biri tələbə qəbulunun sərbəst aparılmasındadır. Lakin bu gün Azərbaycanda tələbə qəbulu dövlət ali məktəblərilə yanaşı, özəl ali məktəblərə də mərkəzi bir orqan - Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası (TQDK) tərəfindən aparılır, qəbul planları isə ali məktəblərin özləri tərəfindən verilsə də, son anda dövlət orqanları öz sözünü deyir.

Funksiyalar

Ali məktəbin funksiyalarından danışarkən qeyd etməliyik ki, bu, yuxarıda göstərilən digər iki kriteriya ilə müqayisədə nisbətən qeyri-müəyyən və çətin kriteriyadır. Çünki özəl və dövlət ali məktəblərinin idarəetmə və maliyyə prinsiplərini göstərmək, bir-birindən fərqləndirmək daha asandır, nəinki onların funksiya-missiya-fəaliyyət spektrlərini bir-birindən ayırmaq. Məhz bu məsələdə dövlət və özəl ali məktəblərin bir-birinə qovuşması daha qapalıdır.

Ali təhsil müəssisələrinin funksiyaları ilə bağlı bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində müqayisəli təhlillərə, dəyərləndirmələrə rast gəlirik.

Levy Daniel göstərir ki, «*funksiya sosial sinfi təbəqələrə xidmətlə, dəyərlər və ümumiyyətlə ideologiyalarla əlaqədardır*» (4; səh 17). Müəllif qeyd edir ki, əgər funksiyalara tərif vermək olsaydı belə, yenə də hər hansı funksiyanın konkret olaraq dövlət və ya özəl funksiya olduğunu ayırd etmək çətin məsələdir.

P.Karstane, U.Uşakova (13) ali təhsildə ümumi idarəetmənin problemlərini araşdırır, fəaliyyət prinsiplərindən və müxtəlif problemlərə mövcud yanaşmalardan söhbət açır. Müəlliflər belə qənaətə gəlirlər ki, ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyət prosesi əsaslı şəkildə planlaşdırılmalı və eyni zamanda bu prosesin həyata keçirilməsində keyfiyyət məsələsi həmişə önə çəkilməlidir.

Rəhim Ağamalıyev (10) bu fikri daha da inkişaf etdirərək hər hansı bir funksiyanın həyata keçirilməsi prosesində 4 şərti vurğulayır. Müəllifə görə, bu proses əvvəlcə planlaşdırılmalı, təşkil olunmalı, əsaslandırılmalı və nəhayət bu prosesə nəzarət olunmalıdır. Sonra müəllif sadalanan bu 4 mərhələnin hər birini ayrılıqda şərh edir və onları bir-biri ilə əlaqələndirir və göstərir ki, bu məsələdə keyfiyyət faktoru həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ali təhsildə keyfiyyətin vaciblik dərəcəsini Misir Mərdanov belə qeyd edir: *“...Bu gün biz daha çox ali məktəblərə qəbula diqqət yetirir, təhsilin keyfiyyəti, universiteti bitirəcək mütəxəssislərin hansı bilik və bacarıqlara malik olmasını ikinci plana keçiririk. Fikrimcə, ali məktəblərdən çıxış, yəni təhsil müəssisələrini bitirmək məsələsi daha ciddi nəzarətə götürülməli, burada elə mexanizmlər tətbiq edilməlidir ki, layiq olanlar diplom alsınlar”* (14, səh.324).

Ali məktəbdə keyfiyyətin əldə edilməsi yollarından söhbət açan Hamlet İsxanlı yazır: *“Ali məktəbdə keyfiyyətin təminatı kimlərdən və nələrdən asılıdır? Şübhəsiz ki, öyrənənlər və öyrədənlər çox mühümdür. Digər mühüm bir cəhət isə öyrənənlərlə öyrədənlərin fəaliyyət göstərdiyi şərait və mühit, yəni ali məktəbdəki mənəvi mühit, idarəetmə və maddi – texniki qaynaqlardır. Və nəhayət, tədrisin əsasında dayanan ideya və proqramlar, yəni müasir və dinamik təhsil modeli, proqram və tədris planları çox mühümdür. Ali məktəbin səviyyəsini ölçə bilən konkret göstəricilər (indikatorlar, standartlar) həm ali məktəbə tələbə qəbulunu, yəni başlanğıc şərtləri, həm təhsil prosesini, həm də təhsilin nəticəsini, məhsulunu ölçməyə yönəlib. Keyfiyyət analizində giriş, yol (və ya proses) və çıxışdan ibarət olan üç amili birlikdə araşdırmaq zəruridir”* (15, səh.55).

Beləliklə, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin (istər dövlət, istərsə də özəl) əsas məqsədi ölkənin inkişafını təmin etmək üçün keyfiyyətli təhsil verərək dövrün tələblərinə uyğun yüksək səviyyəli kadrların hazırlanmasıdır.

Dövlət və özəl ali məktəblər son bu məqsəd baxımından bir-birindən fərqlənməsələr də, bu məqsədə çatmaq üçün onlar xeyli fərqli bir marşrut - yol seçirlər və bu yolda dövlət orqanlarının onlara müsbət və mənfi təsirlərn özünü büruzə verir. Məhz bu məsələdə ali məktəbin fəaliyyətinin əvvəlki 2 kriteriya (maliyyə və idarəetmə) ilə vəhdəti özünü göstərir. Belə ki, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün maliyyə vəziyyətinin və idarəetmədə sərbəstliyin rolu çox mühümdür. Bu məsələ ilə bağlı özəl ali məktəblərə nisbətən dövlət ali məktəblərinin vəziyyəti daha aydındır. Dövlətin tam himayəsində olan dövlət ali məktəblərinin maliyyə problemləri dövlət büdcəsi və ödənişli təhsil hesabına həll olunur, xarici əlaqələrin qurulması, xaricə tələbə göndərilməsi, xaricdən tələbələrin qəbul olunması və s. məsələlərdə birbaşa Təhsil Nazirliyinin yardım rolu olur.

Qeyd olunduğu kimi, özəl ali məktəblərin sərbəstliyinin ən əsas əlamətlərindən biri sərbəst tələbə qəbulunun aparılmasıdır. Bu məsələdə dövlət orqanlarının birbaşa iştirakı özəl ali məktəblərin qarşısında konkret məsələ qoyur, yəni özəl ali məktəblər məhz dövlət tərəfindən göndərilmiş konkret sayda abituriyentləri yüksək səviyyəli kadr kimi yetişdirmək proqramını həyata keçirməli olurlar. Əslində, paradoksal görünsə də, belə olan halda, özəl ali məktəblər müəyyən “psixoloji üstünlük” əldə edirlər; onlar kadr hazırlığında üzləşdikləri problemlərini və son nəticədəki uğursuzluqlarını TQDK-nın üzərinə atmaq imkanı qazanırlar. Bizi isə, “bəhanə axtaran” özəl ali məktəblər deyil, sözün əsl mənasında, amalı yüksək səviyyəli kadrlar hazırlamaq olan, ölkəmizdə və beynəlxalq aləmdə hörmət və nüfuz sahibi olmaq istəyən özəl ali məktəblər maraqlandırır.

Əlbəttə, abituriyentin dövlət tərəfindən göndərilməsi, yoxsa ali məktəbin özü tərəfindən götürülməsi formaca əhəmiyyət kəsb etmir. Əsas məsələ onların seçilmə prinsipindədir. Keçmiş təcrübə göstərir ki, özəl ali məktəblərin özləri qəbul apardıqları vaxt (söhbət qabaqcıl ali məktəblərdən gedir) qəbul olan tələbələrin səviyyəsi, orta hesabla, indikilərdən xeyli yüksək olurdu və bu da məhz yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması prosesində müsbət başlanğıc kimi qiymətləndirilə bilər.

Biz bütün ali məktəblərə (dövlət və ya özəl) elliklə, eyni müstəqilliyin verilməsi tərəfdarı deyilik. Amma onların müstəqilliklərinin, elliklə, əlindən alınması da həll yolu deyil. Keyfiyyəti sözdə deyil işində əsas götürən, müasir tələblərə cavab verən maddi-texniki bazaya, müəllim potensialına malik olan, ən əsası beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmış ali məktəbləri digərilərindən fərqləndirmək – fikrimizcə, budur ən düzgün yol. Yaxşı ali məktəb yaxşı olduğunun bəhrəsini görməli, digəriləri də buna can atmalıdır. Bu hal ali məktəblər arasında əsl sağlam rəqabət və yarış atmosferi yaradar ki, bu da inkişafı şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir.

Beləliklə, dövlət özəl ali məktəblərin fəaliyyətinə həmişə nüfuz edir və bu nüfuzetmə yüksək səviyyəli kadr hazırlanması prosesinə, yəni ali məktəbin baş məqsədinə öz təsirini göstərir. Məsələ bu təsirin mənfi və ya müsbət olmasındadır. Fikrimizcə, kifayət qədər zaman keçməsinə baxmayaraq, hələ öz dəsti-xəttini tapa bilməmiş, ali məktəblər arasında və ictimaiyyətdə özünü sübut edə bilməmiş, tədris proqramları baxımından adilikdən çıxma bilməyən, beynəlxalq aləmdə nüfuz qazana bilməyən özəl ali məktəblərə belə nüfuzetmə məsələnin xeyrinə olursa, qabaqcıl özəl ali məktəblərin işlərinə belə nüfuzetmə kadr hazırlığı prosesinə, müəyyən mənada, mənfi təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. *Geiger Roger*. Private Sectors in Higher Education: Function, and Change in eight countries. Ann Arbor, M\;: University of Michigan Press, 1986.
2. *Geiger Roger*. "Public and Private Sectors in higher education: a comparison of international patterns", Higher education, 24: 1988.
3. *James Estelle*. "The Public /Private Division of Responsibility for Education. An International Comparison, Mimeo, 1984.
4. *Levy Daniel*. Higher Education and the State in Latin America: Private challenges to Public Dominance. Chicago: University of Chicago Press, 1986.
5. *Levy Daniel*. "Private and Public: Analysis amid ambiguity in higher education" in Levy D. (ed). Private Education: Studies in Choice and Public Policy. New York and Oxford: Oxford University Press, 1986.
6. *William Bowen*. The Economics of Major Private Universities, Berkeley: The Carnage Commission on higher education, 1968.
7. *Richard C. Axt*. The Federal Government and Financing Higher Education. New-York: Columbia University Press, 1952.
8. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2009.
9. *X.Синкотта, Р.Холден, Д.Гивенз*. «Системы образования в США», Национальная комиссия по повышению качества образования. Отдел учебных программ информационного агентства США, Виена, 1998.
10. *Rəhim Ağamalıyev*. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru. İdarəetmə, prioritetlər, islahatlar. Bakı, 1998.
11. *Zahid Qaralov*. Azərbaycan təhsilini necə görmək istərdim? "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 6, 1997, səh.16-20.
12. Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. "Azərbaycan" qəzeti, 14 iyun, 2000-ci il.
13. *П.Карстанье, У.Ушаковой*. Управление в образовании. Проблемы и подходы. Москва, 1995.
14. *Misir Mərdanov*. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. "Çaşıoğlu", 2009.
15. *Hamlet İsaخانlı*. Müasir dünyada ali təhsil sistemində nələr baş verir və "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı" necə olsa yaxşıdır? Xəzər universitəsi nəşriyyatı, 2008.
16. *Hamlet İsaخانlı*. Yaxşı nədir, pis nədir? Ali təhsilin inkişafı və ali məktəblərin keyfiyyət göstəriciləri haqqında. "Xəzər-Xəbər" jurnalı, 2004, № 166-170.
17. *Səlahəddin Xəlilov*. Təhsil sistemi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1999.

Mənbə:

"Təhsil və cəmiyyət" (jurnal), № 2, 2012, səh.10-15.